

В статье раскрыто содержание понятия «литературный язык» в концепции Р. Смал-Стоцкого; изложена позиция учёного относительно роли социального фактора в становлении и развитии украинского языка, язык проанализирован как «социально-психическое явление», которое постоянно видоизменяется, а эти изменения являются залогом развития как самого языка, так и народа (её носителя); дана характеристика историческим условиям регионального функционирования украинского языка в конце XIX – начале XX в.

Ключевые слова: язык, литературный язык, интеллигенция, социальная группа, Галичина.

In this article there is revealed the concept of «literary language» the concept of R. Smal-Stocky; scientist highlighted position on the role of social factors in the development of Ukrainian language, analyzed language as «social-psychological phenomenon» that constantly changes and these changes are the key to development both the language and the people (of the carrier); the author determined historical conditions of regional functioning of the Ukrainian language in the late XIX – early XX century.

Keywords: language, literary language, intelligence, social group, Galicia.

УДК 811.161.2 (045)

І.В.Григоренко

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ ЛИСТУВАННЯ ПАНАСА МИРНОГО

У статті на матеріалі приватного листування Панаса Мирного проаналізовано деякі особливості становлення та функціонування української літературної мови в Україні у другій половині XIX століття.

Ключові слова: українська мова, епістолярій, Панас Мирний.

Українська мова пройшла тривалий тернистий шлях до статусу національної та державної. Особливо активно становлення та розвиток нової української літературної мови відбувалося у XIX столітті, зокрема у його другій половині. Саме в цей час розпочали творчу діяльність багато видатних поетів і письменників, на плечі яких лягла справа утвердження та збереження української мови як літературної, а значить і національної. Серед таких письменників можемо назвати Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка, Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Лесю Українку, Павла Грабовського, Бориса Грінченка, Олену Пчілку, Івана Франка, Ольгу Кобилянську, Михайла Коцюбинського та багатьох-багатьох інших. Значно турбувало питання використання української мови в усіх сферах суспільного життя і Панаса Яковича Рудченка, чиновника імперського уряду та водночас українського письменника-демократа Панаса Мирного.

Болючі проблеми літературного та соціально-культурного життя в Україні кінця XIX – початку XX ст., у тому числі і мовне питання, відображено у приватному листуванні письменника. Тому *метою статті* є з'ясування основних проблем функціонування у другій половині XIX століття української мови як літературної та національної на матеріалі епістолярної спадщини Панаса Мирного.

Стурбованість загальною безвихіддю і занепадницьким світовідчуттям, що панувало на той час у суспільстві, простежується у листах письменника. Деяким його епістолам властива історіософічність, у них відчувається мотив суму та глибокого переживання за долю рідного народу, позбавленого права на національну окремішність, культурне самовизначення. Великого значення у національному поступі українців митець надавав літературі. Він писав: “... поглядаючи на прошле народів, на його історію, ми бачимо в цьому вільнолюбивому потоці, що мова, слово займало... чи не перше місце”, а з “появою літературного... талану тільки починається те, що зовуть... “народным самосознанием” [8, 352-353].

Панас Мирний вважав, що лише невпинна робота кожного, прагнення прислужитися своєму народові зможе змінити культурне становище українців, допомогти вибороти право на власну мову, літературу, тому головне – “...більш діла, справжнього діла, охоти роботи чи самої роботи, а не пустодзвонного краснобайства” [8, 352].

Листування Панаса Мирного ілюструє умови діяльності української інтелігенції того часу, даючи дослідникам можливість інтроспективного аналізу культурної атмосфери кінця XIX – початку XX століття. Розквіт творчої та громадської діяльності Панаса Мирного припав на той період, коли українське суспільство в Російській імперії опинилося у дуже складній ситуації: Валувський циркуляр та Емський указ практично звели нанівець можливості легального функціонування українського національного руху. Українська мова зберігалася тільки в усному мовленні, а за умов урядових заборон і переслідувань процес становлення літературної мови ускладнився ще більше. М. Грушевський писав: “Мова вирішила долю українського відродження, відновивши розірваний зв’язок між інтелігенцією і народом” [3].

В атмосфері всеохопної русифікації, під тягарем царської цензури Панас Мирний як український письменник особливо гостро переживав “мовне питання”. У листі до Олександра Огоновського Панас Мирний називає Україну кінця XIX – початку XX століття стороною, “де рідна мова сливе незвичайною – мужичою, де уряд вибавляє її, як отруту, з народного життя, як припону розвою – не дає їй вимахати дужії

крила своєї мочі” [8, 346]. Знаряддя у боротьбі за національну самобутність письменник вважав мову, слово. Сам Панас Мирний усі свої твори писав тільки українською мовою. У листі до Олександра Огоновського, надсилаючи список надрукованих творів, письменник зауважив: “Все, що коли-небудь виходило у світ або має вийти коли, – все те писано нашою мовою. По-великоруськи я не писав і не друкував нічого...” [8, 386]. Письменник завжди прагнув до збагачення української мови та до її утвердження як невід’ємної ознаки нації.

Зовсім інакше до цієї проблеми ставився його брат Іван Білик. На зорі чиновницької кар’єри, ще під час проживання в Україні, пояснюючи своє бачення основного завдання рідного письменства, у статті, опублікованій у газеті “Правда” 1873 року, він, зокрема, доводив: “Не світом каганчика свого освітити громаду, а світом праведним сонця – науки, просвіти, – та освітити не з одного якого, а з усіх боків, щоб і сама громада гаразд таки себе побачила і спізнала, і щоб сторонні люди мусіли на неї глянути. От яке, без краю довге, широке й велике діло розкинулось перед очима українського словесника” [5, 110]. Проте надалі один із співавторів роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” змінив власні принципи на протилежні. Сергій Єфремов у праці “Панас Мирний: Критично-біографічний нарис” наводить уривки з “прецікавого” листа, у якому Іван Рудченко пише своєму братові Панасові наступне: “... та отвлеченная “свобода”, которою обыкновенно малороссы оговаривают свое право на “развитие” их родного языка – перед лицом государства и его политики имеет значение академическое, а требования о языке должны иметь реальную, практическую основу” [5, 109–111].

Іван Якович обрав для себе таку зручну і безпечну позицію, яку запропонував ще М. Костомаров, – українська мова і література придатна тільки “для домашнього вжитку” [1, 3, 10]. Цю концепцію існування української словесності в Російській імперії Микола Костомаров висунув у середині 1870-х рр. у зв’язку з реакційними заходами царського уряду (Валуєвський циркуляр, Емський указ), спрямованими на придушення української культури. Обґрунтування цієї думки знаходимо у статті М. Костомарова “Малорусское слово”: “... малорусская литература, ... принося свою местную пользу, ... без ущерба русской литературе будет существовать для домашнего обихода, как выразился когда-то о ней один из славянофильских органов еще в шестидесятых годах текущего столетия” [6, 336].

Сьогодні важко зрозуміти причини, які спонукали М. Костомарова до таких висновків. М. Грушевський вважав, що таким чином відомий український письменник і історик намагався українську проблему “пропхнути через урядове ухо” [3, 18]. Сучасний дослідник Ю. Пономаренко стверджує, що у такий спосіб М. Костомаров переконував царський уряд – література українською мовою не становить жодної загрози [9]. Концепцію М. Костомарова підтримав і М. Драгоманов, розвинувши її у власну теорію “чотирьох літератур”. У статті “Література російська, великоруська, українська і галицька” він доводив, що російська, української та галицька літератури є складниками спільної великої російської літератури, називаючи їх “живими літературами у руському світові” [4, 324].

Взявши на озброєння тезу М. Костомарова, Іван Білик писав до молодшого брата Панаса з Петербурга: “Я, к сожалению, и прежде, и теперь не верил и не верю во всестороннее развитие малорусской литературы: пределы ее и значение – для домашнего обихода. Но и “домашний обиход”, который так обижает ваших не пишущих народолюбцев, нужно доказывать умно и практично... Теперешний полоумный либерализм, – если его не загнуждает Земский Собор, может довести Россию до пугачевщины и колиивщины...” [5, 109–111]. На щастя, Панас Якович не поділяв поглядів старшого брата на українську мову. Одним з найбільш емоційно насичених листів серед усієї епістолярної спадщини митця є його лист до невідомої особи, датований 1881 роком, де автор порівнює одномовне суспільство із вимуштруваними москалями, одягненими в однакові каптани, взутими в одні й ті самі чоботи, витягнутими в одну лаву: “Мені кажуть, що це сила. І я бачу, що сила, сліпа сила, котра по одному слову команди повертається, розсипається, збігається, кидається вперед, подається назад... Отакими, певне, москалями поробилися б усі ми, коли б зразу заговорили однією мовою. Кому любя така муштра, хай любить нею, мені ж любий той рукомовний лемент, яким оголошується наша земля, як любі нам гори й долини, ліси й перелogi, а не любі зовсім б(и) були ліси та ліси або перелogi та перелogi” [8, 351–352].

Панас Мирний вважав природним і невід’ємним право кожної людини на рідну мову, яка “є голосовий вираз природних окремоностей людських і того саморозвою, а тому “бажання, щоб усі заговорили однією мовою, – марне бажання!” [8, 351–352]. У тому ж таки листі письменник стверджує, що “народна мова – душа народна, це йому найдорожча могила, куди найвиразніші вимовки наймиліших бажань, надій, радості і горя назносила людська помка, і з його, з сього склепу, бере він дороге добро по потребі розвою своєї малої дівори. Це перший плуг, котрим кучерявий розвій повинен пройти по рідній ниві, коли він справжньо бажає їй добра” [8, 351].

Панаса Мирного хвилювало збереження чистоти української мови, її народнорозмовної основи. Так, у листі до Цезаря Білиловського з приводу поезій, вміщених в його літературному альманасі “Складка”, Панас Якович зауважує: “Щодо Вашого подарунка, то я з його перечитав поки що одні вірші. По правді

скажу: не подобались мені всі ті, де уживаються нові слова, виковані з чужих мов. Невже своїх не достає? Невже не можна краще писати? Пиши, як Щоголев, що кожний його пойме і до серця прийме! А то – поки того розуму добереш-то й голову затуманиш; або поки вимовиш – то й язика поламаєш!” [8, с. 430]. Не тільки Я. Щоголев був взірцем для Панаса Мирного. Письменник цінував той внесок, який зробив у розвиток української літературної мови Г. Квітка-Основ'яненко, зазначивши в одному зі своїх листів, “у кожному творі сього майстра слова уже не чується глухого реготу над мужичою мовою, який чується у Котляревського, не видно уже варнякання” [8, 353]. Безперечно, І. Котляревський підніс живу народну українську мову до рівня літературної. Але вдавшись до жаргонізмів, просторіччя, лайливих слів, зумисне несерйозного, балаганного тону оповіді, він тим самим надовго закріпив за українською мовою статус “мужицької”. І. Огієнко писав, що “з тих пір епітет “хлопська”, “мужицька” сильно приріс до нашої мови”, а “наслідувачі Котляревського найперше перейняли від нього смішливий тон “Енеїди”, як відгомін і данину старої науки про подлий стиль, і були переконані, що українська мова на це тільки й здатна, бо це не літературна мова, а тільки діалект, селянське нареччя” [7].

На думку Панаса Мирного, неоціненний позитивний вплив на становлення рідної мови як літературної спричинив також І. Нечуй-Левицький, у листі до якого Панас Якович писав: “Слава великому артисту рідного слова, що з простої речі виробив таку дзвінку та співучу мову, немовби то великий і великий музикант на чудовій скрипці грає і своєю грою вражає душу і серце” [8, 516].

Епістолярій письменника свідчить, що Панас Мирний вбачав у любові і повазі до рідної мови вияв високого почуття патріотизму. У листі до Григорія Маркевича прозаїк висловився стосовно рукопису, автор якого, говорячи про любов до рідного краю і патріотизм, прирівнює його до любові “до річок, річечок і моря...”. “То так на мене і тхнуло слов'янською наївністю”, – зізнається письменник [8, 531]. Не в любові до гарних краєвидів полягав патріотизм Панаса Мирного. У листі до Івана Зубковського, миргородського лікаря і краєзнавця, автора брошури “Краткая историческая заметка о Миргороде”, що вийшла друком у 1912 році в Полтаві, він писав: “Было бы желательно, чтобы всякие труды о родине были писаны и рідною мовою, но и за то спасибо, что истинные сыны не забывают своей рідної матері” [8, 547].

Варто зауважити, що листування Панаса Мирного з багатьох причин збереглося не повністю, однак аналіз його епістолярної спадщини, відомої на сьогодні, дозволяє з упевненістю констатувати, що однією з провідних тем листів письменника була проблема становлення української літературної мови на живій народнорозмовній основі. Панас Якович вбачав в українській мові знаряддя у боротьбі за національну самобутність, вважаючи природним і невід'ємним правом кожної людини на використання рідної мови в різних сферах суспільного життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончар Ольга Трохимівна. Проблеми історії та культури України в епістолярній спадщині М. І. Костомарова : дис. ... кандидата іст. наук / 07.00.06 / Ольга Трохимівна Гончар. – К., 2008. – 20 с.
2. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К. : Лыбидь, 1991. – 398 с.
3. Грушевський М. С. З публіцистичних писань Костомарова / М. С. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К. : Держвидав України, 1928. – 315 с.
4. Драгоманов М. П. Вибрані праці [Текст] : у 3 т. [у 4 кн.] / голов. редкол. В. П. Андрущенко [та ін.]. – Т. 2 : Фольклористика. Літературознавство / [упор. та прим. В. Ф. Погребенника]. – 2007. – 439 с.
5. Єфремов С. Панас Мирний : крит.-біогр. нарис / С. Єфремов. – К. : Слово, 1928. – 351 с.
6. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – К., 1994. – 384 с.
7. Огієнко І. Історія української літературної мови [Електронний ресурс] / Огієнко І. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu11.htm>. – Назва з екрану.
8. Панас Мирний. Твори : [в 7 т.] / Мирний Панас. – Т. 7. – К. : Наукова думка, 1971. – 663 с.
9. Пономаренко А. Ю. Проблеми української мови та рідномовної освіти в рецепції Миколи Костомарова [Електронний ресурс] / Пономаренко А. Ю. – Режим доступу : <http://rius.kiev.ua/ermolenko/kkr4>. – Назва з екрану.
10. Яценко М. Т. М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець [Електронний ресурс] / Яценко М. Т. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/kostomar/kos01.htm>.

В статье на материале частной переписки Панаса Мирного проанализированы некоторые особенности становления и функционирования украинского литературного языка в Украине во второй половине XIX века.

Ключевые слова: украинский язык, эпистолярный, Панас Мирный.

Specificity of formation and functioning of Ukrainian literary language in Ukraine in the second half of the XIX century in the correspondence of Panas Myrny was analyzed in the article.

Keywords: Ukrainian language, letters, Panas Myrny.